

УДК 316.344

Тетяна Єрескова*кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Міжрегіональної Академії управління персоналом***Олег Мазурик***доктор соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка***Oleg Mazuryk***Doctor of Sociology, Docent, Associate professor of the Department of Social Structures and Social Relations, Taras Shevchenko National University of Kyiv***Tatyana Iereskova***PhD in Sociology, Docent, Associate professor of the Department of Sociology and Social work, Interregional Academy of Personnel Management*

СОЦІАЛЬНІ ОЧІКУВАННЯ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ НЕВИЗНАЧЕНОСТЕЙ ЯК СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПАРАМЕТР «НОВИХ» НЕРІВНОСТЕЙ

У статті здійснено спробу обґрунтування доцільності емпіричного дослідження соціальних очікувань в умовах суспільних невизначеностей. Зазначається, що суб'єктивний зміст соціальних очікувань від суспільних перетворень все більше поширюється на мезорівень (рівень соціальних спільнот), що призводить до посилення поляризації, соціальної недовіри між різними соціальними групами українського суспільства. Автори пов'язують формування соціальних очікувань з диференціацією очікувань соціальних спільнот щодо власних дій, власних висновків про дії інших соціальних груп відносно певних суспільних перетворень. Робиться припущення, що співставлення соціальних очікувань дає більш повне розуміння змістовної компоненти стратифікаційної структури суспільства. Акцентується увага на ключових аспектах дослідницької методології, яка дозволяє виділити стратегії формування соціальних очікувань, класифікувати їх, типізувати соціальні групи за практиками творення соціальних очікувань. Запропоновані змінні, які дозволяють емпірично виявити диференціацію соціальних очікувань різних соціальних спільнот, що сприятиме усвідомленню процесу утворення «нових» нерівностей та кращому розумінню природи соціальних розколів у сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: суспільні невизначеності, соціальні очікування, соціальні спільноти, диференціація соціальних очікувань, параметричний підхід.

В статье предпринята попытка обосновать целесообразность эмпирического исследования социальных ожиданий в условиях общественных неопределенностей. Отмечается, что субъективное содержание социальных ожиданий от общественных преобразований все больше распространяется на мезоуровень (уровень социальных общностей), что усиливает поляризацию, социальное недоверие между различными социальными группами украинского общества. Авторы связывают формирование социальных ожиданий с дифференциацией ожиданий социальных общностей в отношении собственных действий, собственных выводов о действиях других социальных групп относительно определенных общественных преобразований. Делается предположение, что сопоставление социальных ожиданий дает более полное понимание содержательной компоненты стратификационной структуры общества. Акцентируется внимание на ключевых аспектах исследовательской методологии, которая позволяет выделить стратегии формирования социальных ожиданий, классифицировать их, типизировать социальные группы по практикам образования социальных ожиданий. Предложены переменные, которые позволя-

ют емпірически виявити диференціацію соціальних очікувань різних соціальних общностей, що способуєт осознанию процесу образования «новых» неравенств и лучшему пониманию природы социальных расколов в современном украинском обществе.

Ключевые слова: общественные неопределенности, социальные ожидания, социальные общности, дифференциация социальных ожиданий, параметрический подход.

The authors make an attempt justification of the feasibility of empirical research of social expectations in conditions of public uncertainty in article. The subjective content of social expectations from social transformations is increasingly spreading to the meso-level (the level of social communities) is noted. This leads to increased polarization, social distrust between different social groups of Ukrainian society. The authors associate the formation of social expectations with the differentiation of expectations of social communities about their actions, their own conclusions about the actions of other social groups in connection with certain social transformations. It is assumed that a comparison of social expectations gives a more complete picture of the meaningful component of the stratification structure of society. The main attention is paid to the key aspects of the research methodology, which allows determining the strategies for shaping social expectations, classifying them, typification of social groups by the practice of creating social expectations. Proposed variables, that empirically determine the differentiation of social expectations of different social communities. This will help to understand the process of creating "new" inequalities and to better understand the essence of the social divisions of modern Ukrainian society.

Keywords: social uncertainties, social expectations, social communities, differentiation of social expectations, parametric approach.

Проблема дослідження «нових» нерівностей, що формуються у сучасному українському суспільстві під впливом багатоконпонентних соціальних перетворень, стає сьогодні однією з центральних. Адже в умовах соціальної конкуренції, яка загострилася останнім часом, соціальні позиції, що займають члени соціуму стосовно тієї чи іншої проблеми, події, явища, процесу все більше наповнюються суб'єктивним змістом, обумовленим інформаційними тисками, неформальними повсякденними практиками, соціальними ризиками і т. ін., тобто тим, що характеризує стан суспільних невизначеностей. Зрозуміло, що суб'єктивний контекст є невід'ємною складовою сприйняття членами соціуму соціальної реальності та більш характерним і помітним на мікрорівні соціальної структури суспільства. Проте, на нашу думку, сьогодні домінування суб'єктивного змісту соціальних очікувань від суспільних перетворень все більше переходить на мезорівень (на рівень соціальних спільнот), що призводить до посилення поляризації, конфліктогенності, соціальної недовіри між різними соціальними групами. Ми згодні з думкою О. Пеліна про те, що індивідуальне зобов'язано бути погоджено з типовим і соціальним за складним алгоритмом [1]. Саме тому ми звернули увагу на дефініцію «соціальні очікування» як своєрідну імплементацію індивідуального у суспільне та зробили спробу окреслити методологію емпіричного виявлення існуючої диференції-

ації соціальних очікувань у різних суб'єктивних соціальних перетворень, їх структури, що, на нашу думку, надає додаткові можливості охарактеризувати об'єктивну соціальну ситуацію, з'ясувати позиції та ролі різних соціальних спільнот українського соціуму в процесі сучасних суспільних перетворень і, як наслідок, механізмів формування «нових» нерівностей під впливом соціально значущих змін у суспільстві.

Намагаючись емпірично виявити диференціацію соціальних очікувань доцільно акцентувати увагу, по-перше, на концепціях невизначеності, в яких міститься теоретичне обґрунтування різних її аспектів та можливі напрями дослідження (З. Бауман, У. Бек, Е.Гідденс, Н.Луман, І.Прігожин, Є.Головаха та ін.). По-друге, на процесуальному підході (за П.Штомпкою) до соціальних проблем, відповідно до якого суспільство сприймається не стільки у якості об'єкта, а як своєрідне «поле можливостей» соціальних суб'єктів. Ключовою одиницею аналізу стає «подія», яка розкривається в сприйняттях, реакціях та діях суб'єктів, наслідки яких для суспільства в цілому є поліваріантними [2]. По-третє, на засобах та стратегіях актуалізації соціальних процесів (практичних та когнітивних), прийнявши до уваги, що практична актуалізація соціальних процесів передбачає орієнтацію на ціннісні та ситуаційні практики фіксації цих процесів, а когнітивна – визначення «інфраструктури» соціального процесу (при-

чини, учасники, спрямованість, наслідки і т.п.), що дозволяє зрозуміти природу соціальних перетворень. По-четверте, на можливій зміні ставлення членів соціуму до ситуації «суспільні невизначеності». Маємо на увазі точку зору стосовно того, що останнім часом певні соціальні спільноти не хочуть змінювати «невизначеність/нестабільність» на «визначеність/стабільність», яка може надовго «законсервувати» їх надії, сподівання, очікування на реалізацію бажань та амбіцій у матеріальному, соціальному та політичному аспектах життя [3]. Аналіз означених вище теоретичних аспектів дозволяє нам припустити, що роль соціальних очікувань стає особливо вагомим саме в період суспільних невизначеностей, коли виникає можливість і є необхідність обирати шляхи розвитку суспільства, уточнити світоглядні орієнтири, ідеологічні симпатії, стиль життя тощо.

Невизначеність – стан соціальної реальності, пов'язаний зі сприйняттям зруйнованих або змінених стабільних соціальних структур. Невизначеність стосується суб'єктивного сприйняття та інтерпретації ситуації як «невизначеної», але причини такої інтерпретації є вельми реальними, а трансформація соціальних структур відбувається настільки інтенсивно, що проявляється через соціальні процеси, підсилюючи їх динаміку [4, с. 84]. Загальновідомо, що реакція соціальних суб'єктів, які знаходяться у ситуації суспільних невизначеностей, може бути різноманітною й проявлятися як тривожність, розгубленість, агресія, інтегрованість тощо. Тим більше, що причини суспільних невизначеностей можуть бути різними – війна, політична криза, реформи, переїзд до іншої країни, перехід до іншої організації і т. ін., але, у будь-якому випадку, така ситуація викликає відчуття тривоги та дезорієнтації [4, с. 85].

Проте у сучасних умовах суспільні невизначеності відчуються як неминучий та природний стан. Вони не сприймаються як катастрофа, тому що такий стан цілком можна терпіти, більше того, можна вельми вдало у ньому існувати [5, с. 15]. Як тільки соціальний суб'єкт розуміє сенс того, що відбувається, як тільки він вибудовує стратегію власних дій і створює певну особистісну або групову «ідеологію», характер ставлення до невизначеностей починається змінюватись. Хоча стан суспільної невизначеності у сучасному суспільстві провокується постійними ризиками, основний зміст яких полягає у одночасно існуючих протилежних тенденціях розвитку сучасного суспільства [6], настає момент, коли соціальні суб'єкти вже не знають, яка з тенденцій є провідною. Зрозуміло, що орієнтуватися у такому соціальному просторі дуже складно.

У дискурсі сучасності заслуговує на увагу й гіпотеза Дж. Ліотара про те, що у відповідь на підвищену соціальну невизначеність, складність та різноманітність соціальної реальності соціальні суб'єкти диференціюються на тих, хто готовий сприймати складні соціальні речі, й тих, хто намагається спростити реальність [7]. Значною мірою це пов'язано з неточністю (недостовірністю / ненадійністю) знань соціальних суб'єктів про умови та процеси, які відбуваються у соціальній спільноті та зовнішньому середовищі, з ймовірнісним характером виникнення небажаних подій [8].

Мета статті – обґрунтувати необхідність емпіричного дослідження соціальних очікувань в умовах суспільних невизначеностей та окреслити ключові аспекти дослідницької методології, що сприятиме розвитку наукового дискурсу щодо об'єктивного соціального знання з питань визначення найбільш гострих викликів з боку нерівностей.

Основна проблема для членів соціуму в ситуації суспільних невизначеностей пов'язана саме з невизначеністю соціальних перспектив (причому не стільки на особистісному рівні, скільки на рівні як соціальних груп і спільнот, так і суспільства у цілому). Соціальні очікування проявляються переважно тоді, коли для соціальних суб'єктів актуалізуються питання про можливі виходи з ситуації соціальних невизначеностей та ймовірність їх виникнення. Ми пов'язуємо формування соціальних очікувань з диференціацією очікувань соціальних спільнот щодо власних дій та власних висновків про дії інших соціальних груп відносно певних суспільних перетворень. Співставлення соціальних очікувань дає більш тонке розуміння змістової компоненти стратифікаційної структури суспільства. Адже місце, яке індивід займає у суспільстві, певною мірою «повідомляє» йому як саме потрібно вчиняти й чого чекати від життя, тому що «мати певне місце в суспільстві» (за П. Бергером) означає «бути у точці перехрещення певних соціальних сил» [9, с. 67]. Аксиоматично, що це впливає на ставлення та реакції соціальних спільнот до подій, які відбуваються у соціумі (на підставі введення У. Томасом поняття «визначення ситуації», яке означає, що будь-яка соціальна ситуація є те, як її визначають учасники) [9, с. 82].

Соціальні очікування здійснюють значний вплив на паттерни взаємодії у соціумі та на результат такої взаємодії між різними соціальними суб'єктами [10, с. 147]. Слідуючи цій логіці у процесі емпіричного дослідження соціальних очікувань соціальних спільнот доцільно визна-

чити, **по-перше**, ключові стратегії формування соціальних очікувань (пасивна, активна, інтерактивна) та визначити їх основний зміст¹. *Пасивна стратегія* формування соціальних очікувань полягає у ненав'язливому спостереженні за реакціями інших соціальних груп на відстані. *Активна стратегія* – звертання до третьої сторони за інформацією з оцінки реакцій інших соціальних груп на суспільні перетворення. Причому є розуміння, що третя сторона надасть певною мірою упереджену оцінку, але більшість впевнена у власній здатності відфільтрувати упередженість та «втягувати» цінну інформацію. *Інтерактивна стратегія* – безпосередня соціальна взаємодія, своєрідний соціальний зондаж спрямованості соціальних очікувань інших соціальних суб'єктів і, виходячи з цього, прогнозування тенденцій суспільних наслідків для соціуму в цілому. **По-друге**, класифікувати соціальні очікування за змістовним контентом – *побажання, попередження чи прогноз майбутніх дій*. Це надасть розуміння того, що вкладають представники різних соціальних спільнот у поняття «соціальні очікування» (це те, що бажано щоб здійснилося або прогноз того, що може здійснитися, або потенційні реакції на зміни у суспільстві). **По-третє**, типізувати соціальні групи за практиками формування соціальних очікувань. Адже одні соціальні групи можуть бути нейтральними до процесів, що відбуваються у суспільстві, якщо їх соціальні очікування позитивно корелюють з соціальними очікуваннями інших, або вони можуть не хвилюватися про нерівність в результатах, якщо всі мають однакові шанси з точки зору соціального результату, що очікується. Інші – знаходять баланс між власними очікуваннями та соціальним результатом, тобто роблять свій вибір між соціальним результатом, який може бути певним чином несправедливим по відношенню до цих соціальних груп, але й не ризикованим для більшості членів соціуму. Треті – спрямовують соціальні очікування на уникнення безпечного, але «невигідного» соціального результату для розвитку суспільства. Таким чином, це надасть можливість зрозуміти об'єктивні закономірності формування соціальних очікувань як відображення певних соціальних тенденцій в період суспільних невизначеностей

На нашу думку змінними, які, дозволяють емпірично зафіксувати вказані вище параметри та виявити диференціацію соціаль-

них очікувань, можуть виступати: *соціальна зрілість спільноти* (групи). При аналізі цієї змінної варто звертати увагу на наступні індикатори – *соціальна активність*, соціальний інтерес до подій у суспільстві, система переконань; *максимізація власної корисності для соціуму*, яка породжує соціальний тиск на очікування інших соціальних груп; *суспільні практики соціальної групи по відношенню до інших соціальних суб'єктів*, які можуть проявлятися у різних варіаціях, наприклад, як очікування майбутньої ефективної взаємодії або як утилітарне ставлення («у них є те, що нам потрібно» або «вони можуть дати те, що нам потрібно») чи як намагання «розгледіти» суспільну загрозу («вони поведуться неправильно, аномально, дивно...») тощо; *усвідомлення того, що відбувається*, як спосіб, яким члени соціальної групи можуть послабити або знизити для себе «градус» суспільних невизначеностей; *домінуючі канали отримання інформації*, адже для певних соціальних спільнот індивідуалізовані форми споживання інформації поступово витісняють традиційні засоби взаємодії зі ЗМІ, що вимагає від різних груп населення сформовані на достатньо високому рівні навички й вміння самоорганізації, саморегулювання, прийняття рішень та пошуку компромісів у сучасному соціумі. Зрозуміло, що соціальні очікування в період суспільних невизначеностей мають як раціональний, так і емоційний компонент, тому «палітра» змінних обов'язково має розширюватись. Виходячи з цього, розгляду підлягає та сфера інтерпретацій дійсності, в якій формується або актуалізується власний статус індивіда як соціального суб'єкта, що полягає у відносинах з іншими індивідами на рівні соціальних спільнот та груп. Доречі, розмір соціальної групи також може бути важливим чинником, який визначає масштабність соціальних очікувань й перетворює соціальні очікування певних соціальних спільнот у домінуючі на загальнонаціональному рівні.

Резюмуючи можна відзначити, що запропонований підхід емпіричного дослідження соціальних очікувань як соціологічного параметра «нових» нерівностей полягає у тому, щоб спочатку розглянути можливі функції корисності для суспільства в цілому (або різних соціальних суб'єктів) певних соціальних подій, а потім визначити, ґрунтуючись на оцінках соціальними групами параметрів їх функцій корисності, як суб'єкти обирають (формуують) стратегію, тип соціальних очікувань. Такий підхід є скоріше параметричним, ніж непараметричним. Ми розуміємо, що результати параметричних методів можуть бути менш надійними, ніж при застосу-

¹ Визначення стратегій формування соціальних очікувань стало можливим на підставі застосування теорії зниження невизначеностей Ч.Бергера, яка спрямована на дослідження того, яким чином використовується комунікація для досягнення розуміння між соціальними групами [10, с. 194-210].

ванні непараметричних методів, але перевага цього підходу полягає у тому, що соціальним суб'єктам можна запропонувати (або самі суб'єкти запропонують) широкий спектр соціальних очікувань, без необхідності їх безпосереднього співставлення, щоб мати можливість порівнювати вибір типів соціальних очікувань залежно від ситуації, подій, явищ, процесів, які відбуваються у суспільстві. Більша гнучкість у виборі ситуацій (як джерела соціальних очікувань) дозволяє отримати більш надійні оцінки соціальних очікувань суб'єктів, оскільки соціальні суб'єкти, в умовах суспільних невизначеностей, залучаються (безпосередньо або опосередковано) до широкого спектру різноманітних соціальних подій. При цьому ми припускаємо, по-перше, що суб'єкти формують соціальні очікування на підставі оцінки наслідків можливих альтернатив соціальних результатів від явищ, подій, процесів на трьох рівнях – для власної соціальної групи, для інших соціальних груп, для суспільства в цілому [11]; по-друге, можливість того, що соціальні суб'єкти оцінюють суспільні наслідки виходячи з того чи

надають вони власне суб'єкту та іншим рівні шанси з точки зору очікуваного соціального результату. Іншими словами, такий підхід надає додаткові методологічні можливості конкретизації загальнотеоретичних положень про вплив соціальних очікувань різних соціальних суб'єктів на характер суспільних змін, їх залежність від ендогенних чинників розвитку суспільства та уточненні уявлення про формування «нових» нерівностей.

На нашу думку в умовах соціальних невизначеностей доцільно досліджувати стратегії формування соціальних очікувань у різних соціальних спільнот, типологію та диференціацію соціальних очікувань, що дозволить отримати цілісну картину процесу формування «нових» нерівностей у сучасному українському суспільстві, що відкриває нові емпіричні перспективи для розуміння, визначення та прогнозування реакцій різних соціальних суб'єктів на соціально-економічні та політичні зміни, а це, у свою чергу, сприятиме кращому розумінню природи соціальних розколів у сучасному соціумі та можливих шляхів підвищення його інтегрованості.

Література

1. Пелин А. Неопределенность как ядро новой социальной парадигмы [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://a-pelin.info/?go=pub&item=50>.
2. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
3. Кремень В. Людина в суперечностях «відкритого світу» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.irbis.nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FALE_DOWNLOAD=1&Image_fale_name=PDF/Nivoo_2013_1_3.pdf.
4. Осьмук Л. Социальная неопределенность и метаморфозы современного общества [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://ideaidealy.ru/wp-content/uploads/2012/02/L.A.Osmuk_.pdf.
5. Бауман З. Индивидуализированное общество. / З. Бауман.; пер. с англ.; под ред. В. Л. Иноземцева – М.: Логос, 2002. – 325 с.
6. Круглий стіл «Реформи в Україні: реальна практика і суспільні очікування // Соціологія: теорія, методи маркетинг. – 2017. – № 1. – С. 23-56.
7. Lyotard J. F. Note on the Meaning of 'Post' [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://ru.scribd.com/document/246451667/Lyotard-Note-on-the-Meaning-of-Post>.
8. Рішняк І.В. Системний аналіз категорій ризику та невизначеності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/9418/1/26.pdf>.
9. Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / П. Бергер; пер. с англ. под ред. Г.С. Батыгина. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 194 с.
10. Гриффин Э. Коммуникация: теория и практика / Э. Гриффин; пер. с англ. – Х.: Гуманитарный центр, Науменко А.А. 2015. – С. 147-210.
11. Gaudeul A. Social preferences under uncertainty / A. Gaudeul // Jena Economic Research Papers, No. 2013-024 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://hdl.handle.net/10419/85023>.